

**MINISTERUL EDUCAȚIEI, CERCETĂRII, TINERETULUI ȘI SPORTULUI
UNIVERSITATEA “1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
SPECIALIZAREA ISTORIE**

REZUMAT

**Coordonator științific
prof. univ. dr. Valentin Vasiliev**

**Doctorand
Liviu Marta**

**Alba Iulia
2010**

**MINISTERUL EDUCAȚIEI, CERCETĂRII, TINERETULUI ȘI SPORTULUI
UNIVERSITATEA “1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
SPECIALIZAREA ISTORIE**

***CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA SFÂRȘITULUI
EPOCII BRONZULUI ȘI ÎNCEPUTUL EPOCII
HALLSTATTIENE ÎN CÂMPIA SĂTMĂREANĂ ȘI ÎN
ȚARA OAȘULUI
(rezumatul tezei de doctorat)***

**Coordonator științific
prof. univ. dr. Valentin Vasiliev**

**Doctorand
Liviu Marta**

**Alba Iulia
2010**

CUPRINS

I. INTRODUCERE.....	pag. 2-4
I. 1. Cadrul geografic	
I. 2. Istoricul cercetărilor	
II. CULTURA SUCIU DE SUS. AȘEZĂRILE DE LA PETEA ȘI LAZURI.....	pag. 4-7
III. ORIZONTUL DE LOCUIRE LĂPUȘ II-GÁVA I. AȘEZĂRILE DE LA PETEA ȘI LAZURI.....	pag. 7-9
IV. ORIZONTUL DE LOCUIRE GÁVA II. AȘEZĂRILE DE LA CĂLINEȘTI-OAȘ ȘI LAZURI.....	pag. 9-12
V. CONSIDERAȚII DE ORDIN CRONOLOGIC ȘI ISTORIC.....	pag. 12-13
VI. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR DIN EPOCA TÂRZIE A BRONZULUI ȘI DIN EPOCA HALLSTATTIANĂ TIMPURIE. CÂMPIA SĂTMĂREANĂ ȘI ȚARA OAȘULUI.....	pag. 14
VII. BIBLIOGRAFIE SELELECTIVĂ.....	pag. 15-17

I. INTRODUCERE

I. 1. Cadrul geografic. Câmpia Sătmăreană și Țara Oașului corespund din punct de vedere administrativ jumătății nord-estice a județului Satu Mare. Limită sud-vestică a teritoriului cercetat este reprezentată de marginea Mlaștinii Ecedea – o extensie a văii inundabile a Crasnei, ce forma una dintre cele mai mari mlaștini din spațiul carpatic. Mlaștina Ecedea constituie granița naturală ce a despărțit comunitățile Suciului de Sus de comunitățile Cehăluț–Hajdúbagos. Spre sud-est, teritoriul vizat are ca limită naturală Culmea Codrului (Munții Făgetului), creastă care se interpune între Câmpia Sătmăreană și Platforma Sălăjană. Pentru perioada mijlocie a epocii bronzului Culmea Codrului delimitează teritoriile ocupate de cultura Suciului de Sus și cultura Wietenberg. Pe parcursul epocii târzii a bronzului se diminuează rolul de graniță culturală a Culmei Codrului. Zona de creastă este îngustă și puțin înaltă, fapt ce permite o trecere ușoară a sa. Văile ce o mărginesc (valea Someșului și valea Crasnei), au reprezentat de-a lungul timpului căi de comunicație importante între Transilvania și Câmpia Tisei. La nord-est și nord, culmile Munților Oaș–Gutâi marchează limita naturală a zonei cercetate, care în preistorie nu a reprezentat o barieră culturală. Aceleași fenomene culturale se constată de ambele părți a frontierei României cu Ungaria și Ucraina, ce marchează limita nord-vestică a teritoriului cercetat.

Principalele unități geografice sunt reprezentate de: Câmpia Sătmăreană, lanțul muntos Oaș–Gutâi, Depresiunea Oașului și versantul nordic a Culmei Codrului. Zona de câmpie și zona depresionară erau adesea inundate de principalele râuri ce le străbat: Someșul și Turul. Munții ce mărginesc zona cercetată sunt de înălțime mică, Munții Oaș–Gutâi prezentându-se sub forma unor conuri vulcanice, iar Culmea Codrului sub forma unei măguri cristaline.

Datele arheologice, analizele polenice și osteologice arată o locuire intensă a zonelor de interferență a ecosistemelor de mlaștină, câmpie și deal. În alegerea locului pentru așezări era urmărită gama variată de resurse pe care le oferea exploatarea unor ecosisteme diferite. Ecosistemul luncilor și mlaștinilor era intens utilizat, trecându-se uneori peste riscul reprezentat de inundații, a căror urme au fost surprinse arheologic pe valea inferioară a Someșului, în așezările de la Culciu Mare și Petea–Csengersima.

I. 2. Istoricul cercetărilor. Primele descoperiri din Câmpia Sătmăreană și zona Oașului datate în perioadele la care facem referire, sunt reprezentate de piese și depozite de bronzuri, despre care s-au păstrat informații începând cu a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Aceste piese au fost publicate de J. Hampel. Înființarea colecțiilor muzeale de la Carei (1889 și 1890) și Satu Mare (1901) a făcut ca o parte din piesele descoperite să fie păstrate în zonă. Prima săpătură arheologică este realizată de J. Mihálik în anul 1892, la așezarea fortificată a culturii Suciului de Sus de la Boinești. La începutul sec. XX, în contextul scrierii monografiei comitatului Satu Mare, A. Vende întreprinde săpături arheologice în așezarea de la Medieșu Aurit–Ciuncaș și menționează existența pe teritoriul Câmpiei Sătmărene a altor zece așezări din epoca bronzului. Pentru perioada ce a urmat, până în anul 1964, în zonă au lipsit săpăturile arheologice, remarcându-se însă descoperirea unor importante depozite de bronzuri (Apa, Bătarci, Vetiș) și identificarea amplasamentului unor așezări. Odată cu săpăturile din anul 1964 din așezarea Suciului de Sus de la Medieșu Aurit, Tiberiu Bader începe un amplu program de cercetare a epocii bronzului, orientat tocmai pe studiul acestei culturi în Câmpia Sătmăreană.

Istoricul cercetării culturii Suciului de Sus. Cercetările asupra culturii Suciului debutează în ultimele decenii ale secolului XIX, în Depresiunea Lăpușului, un rol important în derularea lor având J. Szendrei și M. Roska. În câteva studii publicate în ultimele decenii ale secolului XIX și în primele decenii ale secolului XX, ei au realizat primele evaluări asupra culturii. La turnura dintre secolul XIX și XX au fost realizate săpături arheologice în nord-estul Ungariei și mai ales în zona de la vest de Carpați a Ucrainei. Evaluări referitoare la întreaga arie a culturii au fost realizate mult mai târziu, prin publicarea în anul 1960 a două studii de către A. Mozsolics și N. Kalicz. Ei au fixat în linii mari datarea culturii în epoca târzie a bronzului și au schițat teritoriul său de răspândire: nord-estul Ungariei, nord-vestul României și Ucraina Trascăvitică. O problemă ce va genera unele confuzii în viitorul cercetării, este că ei au operat cu descoperiri din nord-estul Ungariei, zonă de interferențe culturale, în care materialele culturii Suciului de Sus erau descoperite împreună cu materiale specifice culturilor învecinate. O primă încercare de a trata diferențele constatate în zona Nirului a fost propusă de T. Kemenczei și T. Kovács, prin definirea grupului cultural/ culturii Berkesz–Demecser, ca o sinteză

culturală ce ar conține trei componente: Suciul de Sus, tumulare (Egyek) și o componentă răsăriteană (Noua-Komarovo). Abia recent s-a stabilit că pe lângă un anumit amestec specific regiunilor de interferență, zona de nord-est a Ungariei poate fi atribuită unor arii culturale diferite (Suciul de Sus și Cehăluț-Hajdúbagos), iar componenta răsăriteană a fost supraevaluată.

Începând cu deceniul al șaptelea și până în prezent cultura Suciul de Sus a fost intens cercetată în trei zone: Câmpia Sătmăreană și Oaș (T. Bader), Maramureș, cu focalizare pe zona Lăpușului și Valea Sălajului (C. Kacsó) și Ucraina Transcarpatică (F. M. Potușneak, E. Balahuri, V. Vasiliev și J. Kobal'). Aceste cercetări au adus date importante referitoare la evoluția culturii și la elementele ce o caracterizează. Dacă inițial geneza culturii Suciul de Sus a fost văzută ca o sinteză Otomani-Wietenberg, produsă la începutul bronzului târziu, T. Bader propune o origine ce are legătură cu cultura Nir (Bronz timpuriu). În prezent apare mai bine fundamentată concepția propusă de P. Roman și J. Némethi: formarea culturii Suciul de Sus s-a produs în cadrul unui fenomen mai larg, reprezentat de regionalizările și desprinderile ce au loc în vasta arie de răspândire a comunităților Otomani.

Cercetările desfășurate în aria culturii Suciul de Sus au reușit să surprindă existența unor faze de evoluție. O primă propunere a venit din partea lui A. Vulpe care a considerat că există trei faze ce surprind transformările ce au loc în ceramica culturii, începând cu etapa prezentă în necropola eponimă și terminând cu aceea din necropola de la Lăpuș. Pornind de la principiul evoluției decorului ceramic de la incizie la excizie, T. Bader propune existența a trei faze. Utilizând același principiu, C. Kacsó propune o împărțire în două faze, renunțând la faza intermediară propusă de T. Bader (Culciu Mic) și considerând că necropola de la Lăpuș reflectă existența unui grup cultural distinct. Ultima schema de evoluție a fost propusă de J. Kobal'. Cele trei faze ale sale (Stanovo I-III) cuprind cele două faze propuse de C. Kacsó, cărora le este adăugată o fază ce corespunde unor evoluții contemporane cu grupul Lăpuș.

Cercetările referitoare la cultura Suciul de Sus nu au reușit să soluționeze unele probleme importante privind evoluția și datarea precisă a etapelor de evoluție. Cantitatea mică de materiale publicate și lipsa unei analize profunde asupra elementelor caracteristice fiecărei faze, sunt de natură să explice opiniile diferite, adesea contradictorii, emise referitor la geneza culturii, la evoluțiile și relațiile cu civilizațiile învecinate sau la finalul și tradițiile pe care cultura Suciul de Sus le lasă moștenire.

Istoricul cercetării epocii hallstattiene timpurii. În comparație cu cercetarea intensă de care a beneficiat cultura Suciul de Sus în jumătatea nordică a Sătmăruului, mult mai reduse au fost preocupările referitoare la studiul orizontului cultural cu ceramică canelată din epoca târzie a bronzului și din perioada timpurie a epocii hallstattiene. Situația este cu atât mai neobișnuită cu cât în zonele limitrofe – nord-estul Ungariei, Depresiunea Lăpușului, Crișana, Ucraina transcarpatică și Câmpia Careiului – au fost realizate cercetări importante referitoare la evoluția culturii Gáva sau a grupelor culturale ce o preced. Noile cercetări arheologice arată că în Câmpia Sătmăreană, la fel ca și în zonele învecinate există două orizonturi culturale ce utilizează ceramica neagră-cărămizie decorată prin canelare:

1. Primul orizont de locuire, pe care l-am numit Lăpuș II-Gáva I (preluând o denumire mai veche, folosită mai recent de J. Némethi) a fost cercetat prin săpături de amploare în așezările de la Petea-Csengersima și Lazuri, lui aparținându-i și alte așezări din zonă: Botiz, Corod, Dorolț etc. Materialele ce îi sunt caracteristice au analogii apropiate în cadrul descoperirilor din faza a II-a a grupului Lăpuș și în cadrul descoperirilor de tip Gáva I din zona Careiului și nord-estul Ungariei.
2. Al doilea orizont, pe care l-am numit Gáva II, corespunde unei etape bine formate (evaluate) din cadrul culturii Gáva. În Câmpia Sătmăruului acest fenomen a fost cercetat în așezarea fortificată de la Călinești-Oaș și în așezarea deschisă din Lazuri, fiind cunoscut și în alte puncte (Apa, Medieșu Aurit etc.). Materialele arheologice descoperite în cadrul acestui orizont cultural au analogii în situri din întreaga arie de răspândire a culturii Gáva.

Identificarea a două orizonturi culturale distincte cu ceramică canelată în Câmpia Sătmăreană a fost posibilă pornind de la îndelungatele cercetări ce au avut loc în vastul spațiu ce utilizează acest tip de ceramică. Inițial ceramica canelată neagră-cărămizie a fost atribuită în totalitate culturii Gáva, ca apoi, pentru zone sau etape din spațiul larg ce o utilizează să fie propuși termeni noi.

Cercetarea siturilor și materialelor ce au dus la identificarea orizontului cultural Lăpuș II-Gáva I s-au desfășurat în patru zone: Depresiunea Lăpușului, valea Sălajului, zona de nord-est a Ungariei și Câmpia Careiului. Cele mai intense cercetări au avut loc în prima dintre regiuni, unde pe

baza cercetărilor din necropola eponimă, C. Kacsó a definit un grupul Lăpuș, ca grup cultural distinct ce a evoluat în epoca târzie a bronzului. Tot C. Kacsó a constatat prezența grupului cultural în Valea Sălașului. În celelalte două regiuni – în care săpăturile au fost de mai mică amploare – publicarea și interpretarea materialelor de tip Gáva I s-a realizat prin cercetările întreprinse de T. Kemenczei și J. Némethi. Între loturile ceramice ale acestor regiuni pot fi observate numeroase similitudini, ce devin și mai clare prin compararea lor cu ceramica din zona Sătmăruului, situată geografic între aceste zone.

Spre deosebire de alte zone în care cultura Gáva este considerată un fenomen intrusiv, zona Sătmăruului – și în general bazinul superior al Tisei – sunt evaluate ca fiind zone de geneză a culturii Gáva. Pentru încadrarea și datarea siturilor culturii Gáva evaluate (faza a II-a) un rol important l-au avut cercetările întreprinse în siturile cu stratigrafie complexă din cadrul culturii: Somotor (J. Paulík), Mediaș (E. Zaharia, C. Pankau), Mahala (G. Smirnova) și Teleac (V. Vasiliev, I. A. Aldea, H. Ciugudean). Prin analiza comparativă cu materiale din stratul acestor așezări (în special Mahala), A. László a reușit să contureze două etape de evoluție pentru siturile culturii Gáva din Moldova. Chiar dacă s-au făcut corelări cu materialele din straturile de la Teleac, surprinderea unor faze de evoluție distincte nu a fost posibilă pentru zona Banatului (M. Gumă) și Câmpia Tisei (G. V. Szábó). Tratănd recent descoperirile din zona Mediaș, C. Pankau constată, la rândul-i existența a două orizonturi în cadrul culturii Gáva. Însă, prin paralelizarea descoperirilor Gáva I din nord-estul Ungariei (contemporane cu faza Lăpuș II) cu acelea din orizontul Mahala III – Grănicești – Mediaș I – Somotor I – Teleac I (– Reci I – Tușnad), C. Pankau reunește manifestări culturale distincte în cadrul aceleiași faze culturale, chiar dacă aceste manifestări evoluează pe paliere cronologice diferite.

II. CULTURA SUCIU DE SUS. AȘEZĂRILE DE LA PETEA ȘI LAZURI

II. 1 Așezările. Așezările de la Petea–Csengersima – Vamă și Lazuri – Lubi Tag sunt situate în Câmpia Sătmăreană, la o distanță de doar nouă kilometrii. Ambele așezări sunt amplasate pe grinduri din lunca inundabilă a Someșului.

Suprafața așezării de la Petea–Csengersima a fost estimată la 11-12 ha. A fost decopertată o suprafață de aproape 4 ha, unitățile de cercetare fiind răspândite pe o arie de 7,8 ha. Complexele arheologice ale culturii Suci de Sus (faza III/ Bader, faza II/ Kacsó) se grupează în cadrul a două zone, de o parte și de alta a văii pârâului Erge. Gropile aflate în extremitatea vestică a sitului (pe teritoriul Ungariei) străpung un strat de cultură din epoca mijlocie a bronzului. Un strat de lut ce acoperă locuirea din epoca mijlocie a bronzului arată că între cele două orizonturi de locuire nu există continuitate. În zona centrală a sitului (în apropierea frontierei de stat) există doar complexe preistorice atribuite fazei Suci II (Kacsó). În partea de est a sitului, pe teritoriul României, frecvența complexelor Suci de Sus scade treptat, concomitent cu creșterea numărului complexelor din orizontul de locuire Lăpuș II–Gáva I. În zona de pe teritoriul României a sitului a fost surprinsă existența unui strat de cultură, care s-a păstrat imediat sub solul arabil, pe o grosime de 0,15-0,35 m. În strat erau prezente artefacte și platforme de chirpic atribuite la două orizonturi de locuire succesive: Suci de Sus II și Lăpuș II–Gáva I. În urma săpăturilor arheologice și a cercetărilor de suprafață au putut fi delimitate marginea de nord și de est a așezării, ultima dintre ele fiind marcată de depuneri de vase (rituale) și de un depozit de bronzuri.

Suprafața așezării de la Lazuri a fost estimată la 5,6-6,6 ha, din care a fost cercetată o suprafață de 0,4 ha. În fiecare unitate de cercetare era prezent un strat de cultură, cu grosimea de 20-30 cm. La fel ca și în cazul așezării de la Petea–Csengersima, stratul de cultură conținea materiale de tip Suci de Sus II (Kacsó) și materiale ce au analogii în faza a II-a a grupului Lăpuș și faza I-a a culturii Gáva. În așezarea de la Lazuri sunt prezente și complexe arheologice atribuite fazei Gáva II, care străpung stratul de cultură.

II. 2. Complexele arheologice. Locuințele descoperite în așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri sunt de două tipuri, adâncite și de suprafață, ambele modalități de construcție fiind constatate și în alte situri ale culturii. La Petea–Csengersima a fost descoperită o locuință adâncită iar în așezarea de la Lazuri, două. Ele se prezentau sub forma unor gropi de mari dimensiuni ce se adânceau 55-75 cm de la nivelul actual. Deoarece nu au fost cercetate în întregime, în două cazuri rămâne o doză de incertitudine în interpretarea funcționalității lor. Caracterul de locuință este mai clară pentru complexul

22 de la Petea–Csengersima, ce are gropi de stâlpi în ambele colțuri dezvelite, iar alți trei fiind situați pe traseul unei laturi. Colțurile locuinței sunt ovale, apropiindu-se de forma construcțiilor din Ucraina de la vest de Carpați.

Au fost identificate două locuințe de suprafață în așezarea de la Petea–Csengersima și patru în așezarea de la Lazuri. Acestea se prezentau sub forma unor platforme de chirpic, care, doar în două cazuri (în Lazuri) s-au păstrat fără a fi afectate de construcții ulterioare. Dimensiunile lor (4,50x5 m și 3,20x4,50 m) sunt apropiate de acelea constatate la locuințele de la Culciu Mare. Unele dintre platformele de chirpic dezvelite parțial au dimensiuni mai mari, fapt ce atestă existența unor locuințe cu suprafețe mai mari, la fel ca acelea descoperite la Oarța de Jos sau în Ucraina de la vest de Carpați. Lipsa unui sistem clar de dispunere a gropilor de stâlp în cazul locuințelor culturii Suciului de Sus, face imposibilă stabilirea suprafeței acestora. Doar în cazul locuinței 43 din Lazuri s-a păstrat vatra, însă fragmente de vetre erau prezente printre bucățile de lut ars ale fiecărei locuințe. La fel ca și în așezări ale culturii Suciului de Sus, nici într-o locuință nu s-a păstrat obiecte *in situ*.

Gropile prezente în număr mare, au fost încadrate în categorii, prezente în ambele așezări. Trei gropi, săpate până la nivelul stratului de cultură, au fost identificate doar pe baza vaselor prezente în ele. Șase gropi aveau formă de clopot, însă numeroasele gropi ce au pereții arcuți, par să reprezinte segmentul inferior a unor complexe în formă de clopot. Funcționalitatea de gropi de provizii poate fi argumentată prin forma lor îngrijită și prin vasele descoperite pe fund. În umplutura gropilor de provizii erau prezente resturi menajere. O altă categorie de gropi este reprezentată de 28 de gropi, cilindrice, cu fund plat. Unele dintre ele au servit tot la păstrarea proviziilor, iar groapa S10cx4 de la Petea–Csengersima a fost săpată pentru depunerea unui vas bitronconic-pântecos, frumos decorat. În ambele așezări erau prezente gropi de formă neregulată. Două dintre ele, de dimensiuni mai mari, au fost considerate gropi pentru extracția lutului. În ambele așezări sunt prezente un număr mare de gropi de dimensiuni mici, majoritatea fiind considerate gropi de stâlp. Reconstituirea perimetrelor unor clădiri, pornind de la dispunerea gropilor, a fost posibilă doar în trei situații de la Petea–Csengersima.

II. 3. Materialul arheologic. Loturile ceramice bogate ce provin din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri au oferit oportunitatea unei reevaluări a repertoriului formelor de vase și a motivelor decorative din faza evoluată a culturii Suciului de Sus. Analizele anterioare referitoare la ceramica acestei culturi au realizat doar tratări sumare, la un nivel general, limitate la scurte înșiruri ale formelor ceramice, precum și a tehnicilor decorative și a câtorva motive ornamentale.

Baza de date (Zeus) în care au fost cuprinse toate tipurile, subtipurile și variantele de vase, împreună cu paleta motivelor ornamentale cu care au fost decorate, a oferit posibilitatea stabilirii frecvenței acestora în cadrul așezărilor de la Petea–Csengersima și Lazuri (pentru prima dată în cadrul culturii Suciului de Sus). În baza de date creată au fost incluse doar vasele din complexele arheologice cu atribuire certă, dată fiind incertitudinea apartenenței culturale pentru numeroase forme ceramice din strat. Posibilitatea de a stabili asocierile și de a compara frecvența fiecărui element ceramic a permis constatarea rolului pe care îl ocupă diferitele tipuri de vase și motive ornamentale în cadrul loturilor ceramice din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri. Astfel, prin compararea cu tipurile de vase și motivele decorative de pe ceramica din alte situri arheologice ale culturii Suciului de Sus, apare posibilitatea aprecierii mai precise a locului pe care îl ocupă cele două așezări în cadrul evoluției culturii.

Pentru eficientizarea bazei de date s-a realizat o împărțire tipologică graduală: forme generale, tipuri, subtipuri și variante. Au fost încadrate tipologic 783 forme de vase din așezarea Petea–Csengersima și 350 de vase din așezarea de la Lazuri. Cele mai frecvente cinci forme de vase din fiecare așezare au fost: oalele, ceștile, străchinile, vasele bitronconice-pântecoase și vasele vatră portativă. Mult mai puțin frecvente erau alte categorii: vasele de provizii, tăvile, capacele, protectoarele de jar, străchinile și lingurile. Analiza tipologică a stabilit elementele caracteristice tipurilor, subtipurilor și variantelor, urmărind surprinderea transformărilor de care au parte pe parcursul evoluției culturii Suciului de Sus.

A fost analizat fiecare motiv decorativ prezent pe ceramica așezărilor culturii Suciului de Sus, stabilindu-se analogiile existente în alte situri ale culturii Suciului de Sus, dar și în culturile învecinate. Pentru a structura analiza decorului, motivele ornamentale au fost împărțite în grupe pornind de la tehnica de realizare și temele ornamentale principale.

În așezarea de la Lazuri au fost descoperite două tipare, unul păstrând amprenta unui vârf de lance și celălalt al unei dălți cu toc de înmănușare. Piese de bronz descoperite în așezările de la

Petea–Csengersima și Lazuri sunt: cinci seceri (trei cu buton, două fragmentare), o brățară, un inel de buclă, un inel cu creștături, un pandantiv în formă de potcoavă, patru ace cu disc și protuberanțe și un ac cu capul răsucit. Acele cu disc și protuberanțe formau un depozit ritual. Obiectele de lut descoperite în cele două așezări erau numeroase: greutăți de lut, fusaiole, roțițe de cărucior, linguri, un nasture/pandantiv, o protomă de bovideu, o reprezentare aviformă și un picior/cizmă de lut. Piese de piatră sunt reprezentate de râșnițe și zdrobitoare (prezente în ambele așezări) și de două topoare descoperite în așezarea de la Petea–Csengersima. În așezarea de la Lazuri au fost descoperite două obiecte de os: un străpungător și un colț de porc perforat, utilizat ca pandantiv.

II. 4. Concluzii. În urma cercetării materialelor și complexelor arheologice din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri se pot desprinde câteva constatări referitoare la perioada de funcționare a acestora, respectiv la poziția pe care o ocupă aceste situri în cadrul evoluției culturii Suciului de Sus. Aceste constatări se sprijină pe cantitatea mare de materiale arheologice descoperite în complexe arheologice. Cuantificarea statistică a acestora într-o bază de date a permis evidențierea unor caracteristici specifice ale materialului arheologic din cele două așezări.

Secerile, pandantivul și brățara de bronz din așezarea de la Lazuri se datează pe parcursul epocii târzii a bronzului, majoritatea lor având o reprezentare mai mare în depozitele de tip Uriu–Ópályi. Doar acestui tip de depozite le sunt specifice acele cu disc și protuberanțe descoperite în așezarea de la Petea–Csengersima. Piese descoperite în cele două așezări leagă perioada de funcționare a acestora de faza cronologică Reinecke BzD, respectiv de o etapă târzie din evoluția culturii Suciului de Sus. Ele lasă deschisă posibilitatea ca limitele celor două așezări să depășească faza BzD, problemă ce a putut fi nuanțată prin analiza ceramicii.

Cu ajutorul bazei de date în care au fost incluse ceramica din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri s-a constatat similitudini clare între formele de vase ornamentele de pe ceramica celor două așezări. Funcționarea lor într-o perioadă corespunzătoare cu perioada în care a evoluat așezarea de la Culciu Mare este scoasă în evidență de faptul că fiecare dintre formele de vase și aproape fiecare dintre ornamentele ceramice publicate din această așezare sunt prezente în repertoriul ceramicii așezărilor de la Petea–Csengersima și Lazuri. În schimb, s-a constatat că un mare număr de forme de vase și ornamente din așezările de la Culciu Mic și Boinești lipsesc de pe ceramica de la Petea–Csengersima și Lazuri (cânițele, ceștile cu corpul în formă de turban, castroanele/străchinile cu gât arcuit, ornamentele realizate prin incizie, brăul alveolat de pe oale, banda de impresiuni „în bob de brâu” de pe buzele vaselor, încadrarea spiralelor cu spații umplute cu linii oblice, paralele). O a doua categorie de vase din așezările de la Boinești și Culciu Mic, au o formă intermediară între vasele fazei Suciului I (Bader) și ceramica așezărilor de la Petea–Csengersima și Lazuri. De asemenea s-a constatat că o parte a formelor de vase și numeroase ornamente de pe ceramica de la Petea–Csengersima sunt noi, lipsind de pe ceramica așezărilor de la Culciu Mic și Boinești. Compararea ceramicii celor două grupe de așezări, arată existența unui hiatus în evoluția lor.

Intervalul cronologic dintre sfârșitul așezărilor de la Culciu Mic și Boinești, respectiv începutul așezărilor de la Petea–Csengersima, Lazuri și Culciu Mare, ne apare acoperit – din perspectiva evoluției ceramicii – de unele situri din faza Suciului II (Kacsó), care conțin elemente ceramice specifice ambelor grupe de așezări (așezările de la Oarța de Jos – Vâlceaua Rusului, Bicz – Igoaie, Diakovo și Kvasovo). Un buton ce provine de la o brățară de bronz găsit în așezarea de la Kvasovo și două ace cipriote descoperite în așezările de la Oarța de Jos și Bicz leagă evoluția așezărilor în care au fost descoperite de o etapă anterioară depozitelor de tip Uriu–Ópályi. Pornind de la descoperirea celor două ace, C. Kacsó a pus problema existenței unor diferențieri cronologice între unele situri datate în faza Suciului II, diferență care a considerat că nu poate fi dovedită din perspectiva evoluției ceramicii. Analiza ceramicii de la Petea–Csengersima și Lazuri a arătat existența unor diferențe între unele situri din faza Suciului II (Kacsó). În acest sens, evoluția așezărilor de la Petea–Csengersima și Lazuri poate fi pusă pe seama unei etape târzii a fazei Suciului de Sus II (Kacsó), fapt ce – alături de datarea pieselor de bronz – leagă mai mult evoluția acestor așezări de etapa cronologică Reinecke BzD (fără a putea exclude un eventual început în faza BzC sau o continuare la începutul fazei HaA).

Cercetările de la Petea–Csengersima și Lazuri au adus elemente noi în ce privește organizarea spațiului din interiorul așezărilor culturii Suciului de Sus. Concentrarea a patru depuneri rituale în marginea estică a așezării de la Petea–Csengersima, pune în discuție folosirea ariei marginale a așezărilor Suciului de Sus ca zonă de depunere (situație atestată de două depozite de bronzuri de la

Kvasovo și de un depozit de bronzuri de la Csaszló). În ce privește activitățile desfășurate în așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri, au fost constatate elemente referitoare la: cultivarea cerealelor, creșterea animalelor (prin analize osteologice), metalurgie, activitatea comercială sau de schimb și activitățile legate de domeniul religios-ritual.

III. ORIZONTUL DE LOCUIRE LĂPUȘ II – GÁVA I. AȘEZĂRILE DE LA PETEA ȘI LAZURI.

III. 1 Așezările. Așezările din orizontul Lăpuș II–Gáva I de la Petea–Csengersima și Lazuri se află în situri arheologice în care este prezentă și cultura Suciului de Sus, aflată într-o fază târzie a evoluției sale. Dată fiind apropierea cronologică dintre ele, raportul dintre cele două orizonturi de locuire capătă o importanță deosebită.

În așezarea de la Petea–Csengersima, cu excepția unei singure gropi rituale, toate complexele arheologice corespunzătoare orizontului de locuire Lăpuș II – Gáva I se află în partea estică a sitului, la nord-est de pârâul Erge. Numărul complexelor Lăpuș II – Gáva I crește progresiv spre marginea estică a sitului, concomitent cu scăderea treptată a numărului de complexe Suciului de Sus. În zona estică a sitului se află șase locuințe atribuite orizontului de locuire Lăpuș II–Gáva I. Complexele arheologice corespunzătoare acestei locuiri ocupă o suprafață de 1,5 ha (100 x 150 m). Au fost surprinse marginile de vest și de nord ale așezării, suprafața sa fiind estimată la 3 – 3,75 ha. Complexele arheologice Lăpuș II–Gáva I din așezarea de la Lazuri, suprapun o parte a așezării, aflându-se pe o lungime de 135 m. Lungimea așezării este estimată la 150-175 m, neexistând date asupra lățimii sale.

După cum s-a arătat, în zonele de răspândire a complexelor locuirii Lăpuș II–Gáva I din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri, stratul de cultură conținea materiale și complexe arheologice specifice ambelor orizonturi de locuire. Nu s-a putut face diferențiere pe nivelele a stratului de cultură, observându-se doar că toate platformele de chirpic ale locuirii Lăpuș II–Gáva I se aflau în partea superioară acestuia.

III. 2. Complexele arheologice. În așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri au fost descoperite rămășițele a nouă construcții, care au avut probabil funcționalitatea de locuințe. La Petea–Csengersima au fost descoperite șase locuințe. Cinci dintre ele sunt reprezentate de platforme de chirpic care provin de la locuințe de suprafață, iar una este o locuință adâncită. Locuințele din Lazuri, toate de suprafață, sunt reprezentate prin rămășițele a două locuințe incendiate și prin șanțurile de fundație ale unei construcții de mari dimensiuni. Platformele de chirpic erau compacte, fiind formate din fragmente de pereți arși, cu grosimea cuprinsă între 15 și 25 cm. Singura locuință dezvelită în întregime a fost S15cx1 de la Petea–Csengersima. Suprafața platformei sale de chirpic –7,63 m² (2,18 x 3,50 m) – era modestă. Există însă posibilitatea ca cele două gropi de stâlp păstrate să provină de la stâlpii de pe axa centrală a locuinței, caz în care suprafața locuinței ar fi dublă, față de aceea a platformei de chirpic. Suprafața locuinței 49 din Lazuri a fost estimată la 22,2m². Posibilitatea existenței unor locuințe mai mari este atestată de prezența unor platforme de chirpic mai mari, care deși dezvelite parțial, aveau suprafețe de 37,5 m² și 41 m². Ampretele păstrate în lut arată că la construcția locuințelor erau utilizați stâlpi cu fețele rotunjite sau plane, respectiv pari și nuiele. O vatră de formă ovală (67 x 88 cm) a fost descoperită în zona unei mici platforme de chirpic ce provine probabil de la o locuință care aparține orizontului Lăpuș II–Gáva I. Printre rămășițele altor locuințe au fost descoperite doar fragmente ce provin de la vetre dezafectate.

În cadrul locuirii Lăpuș II–Gáva I de la Petea–Csengersima și Lazuri au fost identificate aceleași tipuri de gropi ca și în cazul locuirii Suciului de Sus: gropi în formă de clopot (13), gropi de formă cilindrică (10), gropi de formă amorfă (2) și gropi de mici dimensiuni. Mai existau și gropi cu pereții arcuiți ce reprezintă probabil partea inferioară a unor gropi în formă de clopot. Gropile în formă de clopot și o mare parte din gropile cilindrice au fost considerate gropi de provizii. Această funcționalitate este întărită de prezența pe fundul unora dintre ele a unor vase/fragmente de vase, ce puteau servi la păstrarea de proviziilor. Majoritatea gropilor aveau în umplutură resturi menajere, ajunse după încetarea utilizării lor. O groapă cilindrică săpată până la adâncimea de 3,94 m a avut

probabil funcționalitatea de fântână, însă atribuirea sa culturală a rămas incertă. Trei gropi cilindrice – două de la Petea–Csengersima și una de la Lazuri – sunt gropi cu caracter ritual. Ele conțineau vase și râșnițe, întregi sau fragmentare. Gropile de formă amorfă au fost considerate că au fost săpate în scopul extragerii lutului, iar cel puțin o parte din gropile de mici dimensiuni au avut rolul de groapă de stâlp.

III. 3. Materialul arheologic. Loturile ceramice din locuirea Lăpuș II–Gáva I de la Petea–Csengersima și Lazuri sunt mai reduse decât acelea ale locuirii Suciului de Sus. Importanța lor este dată însă de faptul că au permis identificarea unui orizont de locuire nou în Câmpia Sătmăreană, ce a evoluat în epoca târzie a bronzului, între finalul culturii Suciului de Sus și cultura Gáva (cu caracteristici specifice fazei a II-a). Identificarea acestui orizont cultural a fost facilitată de numeroasele elemente comune pe care ceramica sa le are cu ceramica din faza Lăpuș II și faza Gáva I. Analiza ceramicii locuirii Lăpuș II–Gáva I a urmărit compararea cu ceramica din mediile culturale învecinate, dar a încercat să surprindă și eventualele legături cu ceramica de tip Suciului de Sus, ce este prezentă în ambele așezări. În așezarea de la Lazuri s-a urmărit surprinderea eventualelor legături (continuități/discontinuități) cu ceramica fazei Gáva II, ce a evoluat la o dată ulterioară în această așezare. Existența în așezările cercetate a unor locuri din perioade apropiate cronologic, a căror ceramică au unele elemente comune cu ceramica locuirii Lăpuș II–Gáva, ne-a determinat ca pentru analiza statistică să luăm în calcul doar ceramica din complexe arheologice. Prin formă sau prin decor distinct, au fost identificate 375 de vase în complexe arheologice ale așezării de la Petea–Csengersima și 197 în acelea ale așezării de la Lazuri. În ce privește pasta din care au fost confecționate, au fost stabilite trei categorii (fină, semifină și grosieră). Referitor la modalitatea de ardere s-a constatat că doar 7,34% dintre vasele celor două așezări au fost arse astfel încât au devenit negre-lucioase pe o față și brune sau cărămizii pe cealaltă. În scopul de a include un număr mai mare de vase fragmentare și în scopul unei utilizări eficiente a bazei de date a fost realizată o împărțire graduală în: tipuri, subtipuri și variante. Cele mai frecvente forme ceramice identificate sunt: străchinile/castroanele, ceștile, oalele și vasele bitronconice-pântecoase. O frecvență mică au strecurătorile, capacele, tăvile și protectoarele de jar (ultima formă cu apartenență culturală incertă). Pentru a structura analiza decorului, motivele ornamentale au fost împărțite în grupe pornind de la tehnica de realizare.

În așezările Lăpuș II–Gáva I de la Petea–Csengersima și Lazuri au fost descoperite următoarele piese metalice: un cuțit de tip Baierdorf, un cuțit de tip Rigsee, un ac cu capul în formă de pecete, un ac cu umflătură pe gât, o sulă, și un inel de buclă. Obiectele confecționate din lut sunt reprezentate doar de greutateți, iar acelea realizate din piatră sunt reprezentate de râșnițe și de o cute.

III. 4. Concluzii. Cercetările arheologice de la Petea–Csengersima și Lazuri au permis surprinderea unui orizont cultural nou în Câmpia Sătmăreană, care a evoluat după sfârșitul culturii Suciului de Sus și înainte de perioada de expansiune a culturii Gáva, respectiv de ridicare a marilor așezări fortificate hallstattiene din spațiul carpatic. Analogiile pe care le au materialele în cadrul zonelor învecinate (descoperirile de tip Lăpuș II și Gáva I) a permis o încadrare într-un fenomen cultural mai larg, ce se dezvoltă în Bazinul superior al Tisei, Câmpia Someșană, Câmpia Nirului și în nordul Transilvaniei (Depresiunea Lăpușului și Valea Sălajului). În cultura materială din aceste regiuni pot fi sesizate numeroase elemente ce le unesc, definind caracteristici prin care ies în evidență față de culturile învecinate. În același timp, între diferitele microzone enumerate pot fi observate unele particularități regionale, pentru care analiza ceramicii a arat că sunt rod al tradițiilor moștenite. Piese de bronz cu o relevanță cronologică mai mare sunt reprezentate de un ac cu capul în formă de pecete, descoperit la Lazuri și un cuțit de tip Baierdorf, descoperit la Petea–Csengersima. Ambele piese sunt specifice etapelor Reinecke BzD și Muller Karpe HaA1. Cuțitul de la Petea–Csengersima poate fi apreciat ca având o datare mai strânsă, focalizată pe ultima dintre faze, prin prisma faptului că în spațiul carpatic cuțitele de tip Baierdorf au apărut doar în depozite de tip Cincu-Suseni/ Kurd. Analiza tipurilor, subtipurilor, variantelor și motivelor ornamentale a urmărit compararea cu ceramica grupelor culturale din epoca târzie a bronzului. S-a stabilit similitudinea unui număr mare de forme de la Petea–Csengersima și Lazuri, cu vasele prezente în faza a II-a a grupului Lăpuș și cu acelea din faza I-a a culturii Gáva. Au fost constatate și unele moșteniri păstrate din cultura Suciului de Sus, dar și transmiterea

unor elemente ceramice în faza Gáva II.

Ceramica din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri prezintă legături strânse cu bronzurile din depozitele de tipul Cincu–Suseni/ Kurd, legături ce pot fi urmărite pe două planuri. Primul dintre acestea este reprezentat de două forme de vase din aceste așezări ce sunt prezente în depozitele de bronzuri de tip Cincu–Suseni/Kurd.

Pe un al doilea plan, un element important ce vine în sprijinul datării ceramicii așezărilor sătmărene sunt analogiile ansamblului ceramicii lor cu ceramica descoperită în medii culturale sau în situri arheologice care sunt legate de depozitele de bronzuri din seria Cincu–Suseni/Kurd sau de piesele ce le sunt caracteristice. Analiza ceramicii a arătat că ansamblul de forme și ornamente ce țin de faza Lăpuș II – Gáva I de la Petea–Csengersima și Lazuri are numeroase puncte comune cu ceramica fazei Lăpuș II. Diferențele ce apar între ceramica din Câmpia Sătmarului și aceea din faza Lăpuș II, se limitează, în general la vase cu prezență singulară sau foarte rară. Excepție fac două forme de la Lăpuș, care par să aibă o bună reprezentare numerică în cadrul necropolei: vasele mici cu două tortițe și o variantă de ceașcă cu toarta supraînălțată care are un corp ușor mai înalt decât forma prezentă în zona Sătmarului. O bună parte dintre exemplarele ilustrate ale celor două forme din necropola de la Lăpuș – despre care nu cunoaștem ce pondere au în faza Lăpuș II – prezintă butoni pe torți, fapt ce sugerează o influență transivăneană (Noua). Numeroase sunt ornamentele comune, diferențele focalizându-se la nivelul ceramicii grosiere (frecvența striurilor și prezența/ absența unor nervuri alveolate).

Compararea cu ceramica din faza Gáva I a fost realizată mai ales prin apelul la ceramica din zona Careiului (Berveni și Carei), dat fiind că aceasta are o varietate mai mare de forme publicate față de siturile din nord-estul Ungariei. Formele și ornamentele comune sunt numeroase; elementele din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri ce lipsesc în zona Careiului se focalizează asupra unor forme și ornamente cu frecvență rară sau pe câteva elemente moștenite din fondul Hajdúbagos–Cehăluț. Așezarea de la Carei este legată de etapa HaA printr-un depozit de bronzuri de tip Cincu–Suseni/ Kurd. Spre aceeași datare converge și cronologia majorității pieselor de bronz din faza Lăpuș II. Similitudinile pe care le arată ceramica Lăpuș II și Gáva I cu aceea de la Petea–Csengersima și Lazuri, asigură o datare a acestora în faza HaA – datare indicată și de cronologia cuțitului de tip Baierdorf din așezarea de la Petea–Csengersima. Datarea largă ce tinde să fie acordată unor tipuri de depozite și prezența unor piese, atât în depozitele de tip Uriu–Ópályi, cât și în depozitele de tip Cincu–Suseni/ Kurd, face ca începutul așezărilor de la Lazuri și Petea–Csengersima – dar și a orizontului de locuire Lăpuș II – Gáva I – să nu poată fi fixat cu certitudine la finele etapei Bz D sau la începutul etapei Ha A. Pe de altă parte, dificultățile de reprezentare a etapei HaA2 prin piese de bronz sau printr-un tip de depozite bine individualizat, face greu de fixat cu certitudine și sfârșitul acestora într-un moment anume al fazei HaA.

Cercetările de la Petea–Csengersima și Lazuri au adus câteva elemente noi în ce privește organizarea spațiului din așezări, respectiv la ocupațiile practice în orizontul de locuire Lăpuș II–Gáva I. În așezarea de la Petea–Csengersima s-a constatat concentrarea locuințelor într-o zonă restrânsă (6 locuințe cu atribuire certă și 3 cu atribuire incertă). În ce privește poziția gropilor rituale, în ambele situri, constatăm amplasarea lor la marginea așezărilor de la Petea–Csengersima și Lazuri. Aceasta este o continuare a obiceiului din vremea culturii Suciului de Sus, ce s-a constatat și în cazul unor depuneri de vase sau depozite de bronzuri care, la orizontul cronologic HaA, au fost depuse la marginea așezărilor de la Nagykálló, Carei și Kvasovo. În ce privește activitățile desfășurate în așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri s-a identificat prezența unor elemente ce fac referire la cultivarea plantelor, creșterea animalelor (pe baza analizelor osteologice), practicarea țesutului și a torsului, precum și la unele activități legate de domeniul religios-ritual.

IV. ORIZONTUL DE LOCUIRE GÁVA II. AȘEZĂRILE DE LA CĂLINEȘTI-OAȘ ȘI LAZURI.

IV. 1. Așezările. Așezarea de la Călinești-Oaș este o așezare fortificată ce ocupă o suprafață de 7 ha, care reprezintă platoul dealului Hurca. Situat pe linia vestică a Munților Oaș, Dealul Hurca ocupă o poziție strategică, la gura de intrare în Depresiunea Oașului. Cea mai mare parte a marginilor dealului sunt reprezentate de pante accentuate, pe alocuri abrupte. Diferența față de terenul din jur este

de 12–23 m. Exploatarea agricolă intensă a suprafeței de la Călinești-Oaș, a afectat grav o mare parte a ariei locuite și a sistemului defensiv al așezării. Săpăturile arheologice de la Călinești-Oaș (21 unități de cercetare) au urmărit conturarea traseului și a modului de construcție a valului de apărare, precum și cercetarea unor zone prezervate din așezare.

Apărarea așezării de la Călinești-Oaș era asigurată de un val, a cărui mod de construcție a putut fi cercetat pe laturile de nord și de est ale așezării. S-a constatat că valul era construit din pământ, pentru susținerea căruia au fost realizați doi paramenți din piatră. Paramenții din piatră s-au păstrat pe o înălțime de 20–40 cm și pe o lățime de 0,60–1,10 cm. Existența palisadei a fost atestată de prezența în zona valului a numeroase fragmente de lemn carbonizat. De la aceasta provin și două gropi de stâlp circulare, cu diametrul de 35–40 cm, surprinse cu claritate în fața paramentului exterior a secțiunii S7. Distanța între gropile de stâlp era de 38 cm, însă lipsa gropilor de stâlp într-o secțiune învecinată, sugerează existența unor distanțe mai mari între stâlpi, ce depășeau 1,20 m.

Existența unor valuri cu paramenți de piatră (unul sau două) este atestată la mai multe fortificații Gáva și Kjatice de pe teritoriul Slovaciei, nord-estul Ungariei și Ucrainei de la vest de Carpați. În ce privește sistemul defensiv al valurilor placate cu piatră, așezarea de la Călinești-Oaș face legătura geografică între grupul de așezări din Bazinul superior al Tisei și acelea existente în partea de est a Transilvaniei (Ciceu-Corabia, Bodoc și Tușnad). Situarea acestor fortificații pe linia lanțului vulcanic din partea vestică a Carpaților Nordici și Orientali scoate în evidență legătură strânsă dintre modul de construcție a fortificațiilor și materialele existente la îndemână. Tuful vulcanic era ușor de extras, fapt pentru care el a fost utilizat la construirea unor valuri deosebit de lungi (1 – 2 km), ce uneori cuprindeau întregul perimetru al așezărilor. Construcția acestora a fost posibilă deoarece aranjarea pietrei sub forma unor paramenți susținuți de stâlpi distanțați, a determinat folosirea pentru palisadă a unei cantități mai mici de trunchiuri de copaci lungi și drepți. O situație similară considerăm că reflectă așezarea de la Călinești-Oaș, unde poziția distanțată a gropilor de stâlp din val este justificată de existența paramenților de piatră.

În colțul de nord-est a așezării au fost surprinse urmele unei porți, aflată în dreptul unei șei înguste ce asigură un acces facil pe platou. Prin retragerea valului înspre interior și prin schimbarea bruscă a direcției de intrare în fața valului, între poartă și marginea pantei era lăsat un spațiu îngust, ce incomoda manevrele de atac ale porții.

Așezarea de la Lazuri era nefortificată, complexele arheologice fiind răspândite pe o suprafață de 140 x 62 m. Cercetarea unui tumul de epocă romană în partea de vest a sitului și materialele culese de la suprafață arată că așezarea s-a întins pe o suprafață de cel puțin 7,5 ha. Complexele adâncite de tip Gáva II străpung stratul de cultură din epoca târzie a bronzului, doar două fragmente de platforme de chirpic – aflate în aceeași zonă – sau păstrat în partea superioară a stratului de cultură, la limita cu stratul arat.

IV. 2. Complexele arheologice. A fost descoperită câte o locuință adâncită în fiecare dintre așezări, iar locuințele de suprafață erau prezente în număr de patru la Călinești-Oaș, respectiv de două în așezarea de la Lazuri. Locuința adâncită S31cx35/Lazuri avea o formă oval alungită, iar locuința S5L2/Călinești având colțul de sud-est în unghi drept, pare să fi avut o formă dreptunghiulară. În umplutura ambelor complexe exista o mare cantitate de chirpic ce arată că pereții lor erau lipiți cu lut aplicat pe nuiele și bârne. Cu adâncimi de 60-80 cm, cele două locuințe intră în categoria bordeielor, tip de locuințe frecvent întâlnit în mediul cultural Gáva–Holihrad. Locuințele de suprafață sau păstrat sub forma unor platforme de chirpic. Lipsa cvasi totală a gropilor de stâlpi sau cercetarea doar a unor fragmente de locuințe nu permit aprecieri sigure asupra planului lor. Absența gropilor de stâlpi este un fenomen general pentru locuințele din aria culturii Gáva–Holihrad.

În ce privește forma gropilor, a fost constată prezența următoarelor categorii: gropi în formă de stup (4), gropi cilindrice (3), gropi cu contur neregulat, de formă amorfă (7), gropi mici, de stâlp (2). Forma îngrijită și fundul plat al primelor două categorii ne face să considerăm că ele au fost săpate în scopul depozitării unor produse sau obiecte.

IV. 3. Materialul arheologic. Loturile ceramice din faza Gáva II sunt relativ reduse, formele ceramice identificate fiind în număr de 433 la Călinești-Oaș și 207 la Lazuri. S-a constatat prezența acelorasi categorii ceramice ca și în alte situri ale culturii. Procentul arderii bicrome (negre-cărămizii) ajunge să fie de 45,96% la Călinești-Oaș, fiind mult mai mare decât acela din locuirea precedentă. Tipurile, subtipurile, variantele și motivele ornamentale au fost stabilite în corelare cu acelea identificate în alte așezări ale culturii Gáva. Ceramica de la Călinești-Oaș și aceea prezentă în unele

complexe arheologice de la Lazuri are analogii apropiate la Grănicești, Mahala III, și, într-o măsură mai mică, în nivelele Teleac I și Mediaș I. Cealaltă parte a complexelor din așezarea de la Lazuri conține ceramică prezentă în nivelele Teleac II, Mahala II și Mediaș II, respectiv în alte situri corelate cu o fază târzie din evoluția culturii Gáva.

IV. 4. Concluzii. Așezările culturii Gáva de la Călinești-Oaș și Lazuri nu au furnizat piese metalice cu o datare strânsă. În acest sens, singurul element de natură cronologică este sugerat de dimensiunile mari ale celtului turnat în tiparul de la Călinești-Oaș (pl. 113/5). Acesta are dimensiuni mai mari decât a exemplarelor mici, specifice fazelor HaB2 și HaB3. Datarea celor două așezări necesită a fi realizată pornind de la analiza materialului ceramic descoperit în cadrul lor.

Analogiile formelor și ornamentelor ceramice a arătat o apropiere strânsă a materialelor de la Călinești-Oaș și din anumite complexe arheologice de la Lazuri (S25cx24, S25cx24a, S31cx35, SVgr.196) cu materialele descoperite în nivelul III de la Mahala și cu acelea descoperite în așezarea de la Grănicești. În cazul unui număr limitat de elemente au fost semnalate și legături cu primele nivele de la Teleac și Mediaș. Elementele comune cu nivelul Mahala III și cu așezarea de la Grănicești sunt: rolul predominant pe care îl are varianta 1A în cadrul categoriei vaselor bitronconice-pântecoase, lipsa oalelor cu brâu alveolat și prezența în număr mare a străchinilor cu partea interioară a buzei îngroșată (variantele 1B și 2B). Străchinile invazate, ce joacă un rol minor, se limitează la varianta 3B (margine invazată îngustă). Decorul străchinilor și al castroanelor este unul comun: alături de canelurile și fațetele orizontale, o pondere deosebit de mare o au canelurile cu umăr lat/ fațete alungite (motivul HA). Aproximarea față de nivelul I de la Teleac o atestă în primul rând prezența, pe unele cești și pe gâtul unor vase bitronconice pântecoase, a ornamentului format de caneluri în ghirlandă, ce au deasupra o bandă de caneluri orizontale. Specifică tuturor siturilor timpurii ale culturii Gáva (II) este absența unor forme ceramice și mai ales a unei categorii largi de ornamente (menționate mai jos) ce își fac apariția odată cu faza Teleac II, respectiv cu faza Mahala IV.

Datarea așezării fortificate de la Călinești-Oaș și a grupului de complexe timpurii de la Lazuri poate fi plasată după încetarea manifestărilor de tip Lăpuș II-Gáva I, ce erau strâns legate de tipul de depozite Cincu-Suseni/ Kurd (HaA1). Legătura cu orizontul Mahala III-Grănicești-Teleac I-Mediaș I presupune datarea așezării de la Călinești-Oaș și a complexelor Gáva II mai vechi de la Lazuri într-o perioadă târzie a fazei HaA și pe parcursul fazei HaB1.

Materiale atribuite unei faze recente a culturii Gáva provin doar dintr-un număr relativ mic de complexe de la Lazuri. O posibilitate sporită de a opera cu aceste complexe este dată de faptul că unele dintre ele sunt foarte bogate. Lipsa din ele a unor elemente ceramice specifice fazei vechi și asocierea în cadrul lor a acelor noi sunt argumente pentru a le atribui unei faze recente a culturii Gáva. Noile elemente ceramice sunt reprezentate de: străchinile cu buza puternic invazată (varianta 3A), de o gamă largă de ornamente, cum ar fi brâul alveolat de pe oale, și mai ales de unele noi modalități de ornamentare a buzelor străchinilor (în dauna fațetelor/caneluri oblice-alungite) – canelurile oblice scurte (HC și HD), canelurile late ce coboară pe fața exterioară până în zona diametrului maxim (HE). Motive decorative noi sunt și ornamentele de pe interiorul vaselor: banda de caneluri orizontale (IA), ornamentul stelar (IC) și „niturile false” (ID). Analogiile acestor forme și ornamente se regăsesc în numeroase alte așezări în care sunt prezente piese metalice datate în etapele HaB-C, sau pentru care este afirmată apartenența la faza recentă a culturii Gáva din Câmpia Tisei, Transilvania și nordul Moldovei. Prezența acestor forme și ornamente începând cu nivelul II de la Teleac și cu nivelul IV de la Mahala asigură pe baze stratigrafice apariția lor într-o fază recentă a culturii Gáva. Pentru datarea locuirii Gáva recente de la Lazuri poate fi luat în considerare un eventual început în perioada HaB1, ea evoluând însă într-un interval de timp de durată neprecizată din fazele HaB2-B3. Numărul mic de complexe arheologice descoperite la Lazuri nu permit aprecieri referitoare la durata așezării. Sfârșitul culturii Gáva din Câmpia Sătmăruului a fost pus pe seama apariției manifestărilor de tip Mezöcsát în etapa HaB3. În afara depozitului de bronzuri de la Vetiș, prezența acestui grup cultural este încă prea puțin evidențiată.

Activitățile desfășurate în așezările culturii Gáva de la Călinești-Oaș și Lazuri ce au putut fi documentate arheologic sunt: cultivarea plantelor, creșterea animalelor, metalurgia, respectiv țesutul și torsul.

V. CONSIDERAȚII DE ORDIN CRONOLOGIC ȘI ISTORIC

Cercetările arheologice prezentate pe parcursul lucrării surprind evoluția locuirii din Câmpia Sătmăreană și Țara Oașului începând din epoca târzie a bronzului (BzC/D și HaA) și pe parcursul epocii timpurii a fierului (HaB). În această perioadă, în zona Câmpiei Sătmărene și a Țării Oașului au evoluat trei fenomene culturale: cultura Suciului de Sus, grupul cultural Lăpuș II–Gáva I și cultura Gáva (faza II, evoluată).

Cultura Suciului de Sus. Analiza loturilor de materiale din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri a arătat că aceste așezări au funcționat în faza târzie a culturii, într-o perioadă ce corespunde etapei finale a culturii Suciului de Sus. Compararea cu materialele arheologice prezente în situri arheologice ale culturii constată existența unor diferențe în ceramică, diferențe ce exprimă particularități regionale dar și momente cronologice diferite din evoluția culturii. Prin caracteristicile sale generale, ceramica din cele două așezări tratate aici oferă câteva elemente pentru o reevaluare referitoare la evoluția din faza timpurie a culturii Suciului de Sus. Aceasta vine să completeze evoluția internă propusă de T. Bader și de C. Kacsó.

Cercetările din așezările de la Halmeu și Medieșu Aurit au arătat că, încă de pe parcursul *fazei Suciului de Sus I* (Bader și Kacsó) ceramica din Câmpia sătmăreană capătă o nuanță specifică, reflectată de ponderea mică pe care o are ceramica striată. Analiza ceramicii din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri a arătat că faza Suciului de Sus II (Kacsó), poate fi împărțită în două subfaze.

Subfaza Suciului de Sus IIa – a cărei început este reprezentat de apariția decorului excizat – este reflectată de finalul așezărilor de la Boinești și Culciu Mic, precum și de așezările de la Oarța de Jos–Vâlceaua Rusului, Bicaz–Igoaie, Diakovo și de nivelul al doilea din al așezării Kvasovo II. După cum s-a arătat în ceramica acestor situri, continuă să persiste unele elemente din faza Suciului I, dar este reprezentată și printr-o serie de elemente specifice. O parte dintre formele ceramice ale acestei faze prezintă un caracter de tranziție, între vasele din faza Suciului I și acelea din faza Suciului IIb. Piesele de bronz legate de faza Suciului de Sus IIa intră în compoziția depozitelor de tip Koszider, având însă o viață mai îndelungată decât a acestui tip de depozite, fără a ajunge însă în perioada în care au fost îngropate depozitele de tip Uriu–Ópályi. Datarea fazei Suciului IIa corespunde în linii mari cu fazele Reinecke BzB2 și BzC.

Din perspectiva evoluției istorice constatăm că subfaza Suciului IIa ia naștere într-un moment de ample frământări și transformări culturale ce se remarcă atât în partea de nord și vest, cât și în partea de sud (Transilvania). În prima dintre zone iau sfârșit culturile Otomani și Füzesabany, în condițiile în care în aceste zone se naște/ pătrunde cultura Hajdúbagos – Cehăluț. Elementul cel mai marcant al schimbărilor din această zonă este reflectat de sfârșitul sistemului economico-social reprezentat de așezările de tip tell din Câmpia Tisei. Modificări profunde au loc în această perioadă și în interiorul Transilvaniei intracarpatică. Aceste frământări nu afectează comunitățile Suciului de Sus din zona Tisei superioare. Dimpotrivă, comunitățile Suciului de Sus profită de situația ivită și ocupă teritorii spre sud și spre nord. Spre sud și sud-est comunitățile Suciului din faza IIa ocupă, în detrimentul culturii Wietenberg, zone din Valea Sălajului, bazinul mijlociu al Someșului, ajungând până în Depresiunea Lăpușului. Rămâne nesigură penetrarea la acest moment până în apropierea zonei de confluență a Someșului Mare cu Someșul Mic, atâta timp cât așezarea de la Cășei este datată mai târziu (în intervalul Bz D). Momentul de expansiune a culturii Suciului de Sus spre nord și nord-vest încă nu este bine fixat. Prezența vaselor de import cu decor excizat într-o fază timpurie a culturii Piliny, sugerează că extinderea ar avea loc tot în etapa Suciului IIa. În interiorul ariei ocupate de cultura Suciului de Sus, prin ponderea pe care o are ceramica striată, constatăm continuarea diferențelor dintre zona sătmăreană și zonele estice ale culturii, ceramica striată având un rol important și în noile zone ocupate în aria sudică și sud-estică.

Subfaza Suciului IIb este reprezentată de așezările de la Petea–Csengersima, Lazuri și Culciu Mare. După cum s-a spus, în ceramica acestor așezări sunt prezente câteva tipuri sau variante de vase și numeroase motive ornamentale ce lipsesc din mai multe situri atribuite subfazei Suciului IIa, sau reprezintă o formă mai evoluată a acestora. Segmentul cronologic recent pe care îl ocupă aceste așezări este reflectat în domeniul ceramicii de apariția ceștii joase (tipul 4) și a ceramicii bicrome negre-roșii, elemente ce vor deveni caracteristice orizontului cultural ce urmează culturii Suciului (Lăpuș II–Gáva I). Corespondențele strânse ale fazei Suciului de Sus IIb cu etapa cronologică Reinecke

BzD sunt exprimate de numeroasele asocieri ale acestei faze cu piese de bronz ce intră în componența depozitelor de tip Uriu – Ópályi (Petea–Csengersima, Lazuri, Culciu Mare, Nyírkarász–Gyulaháza, Rozsály, Cășei). Cercetările de la Petea–Csengersima au oferit elemente ce susțin o evoluție concomitentă a descoperirilor de tip Suciul de Sus IIIb din Câmpia Sătmăruului cu acelea din faza Lăpuș I, prezente în zona de sud-est.

Geneza orizontului cultural Lăpuș II–Gáva I este parte a unui proces mai larg ce se desfășoară într-o vastă arie a spațiului carpatic: începutul și generalizarea utilizării ceramicii canelate „negre-roșii”. Mai puțin sau mai bine fixat cronologic pentru o microregiune sau alta, acest proces, în Câmpia Tisei, are loc la finele etapei BzD și în etapa HaA1. În zona Tisei superioare constatăm că noul orizont cultural se exprimă printr-un set de forme ceramice și ornamente care se diferențiază clar față de mediile culturale învecinate: Igrîța sau Biharea (zona Bihorului și Depresiunea Șimleului), pre–Gáva (zona Tisei mijlocii) și descoperirile de tip Cugir–Band (Transilvania). Principalele elemente care individualizează ceramica din zona Tisei superioare sunt: vasele bitronconice–pântecoase cu un singur rând de proeminențe, a căror decor constă din caneluri late sau nervuri, câteva tipuri de străchini ce au partea interioară a buzei îngroșată și decorată cu fațete sau caneluri orizontale (niciodată oblice), ceașca joasă cu toartă mult supraînălțată decorată cu butoni (tipul 4). Alături de aceste elemente pe care pot fi considerate definitorii, diferitelor regiuni din zona Tisei superioare le sunt comune și alte forme de vase și ornamente. Referindu-ne la zonele mai bine cunoscute – Depresiunea Lăpușului, Câmpia Careiului și Câmpia Sătmăreană – se constată că aproape fiecare variantă de vas sau motiv ornamental este prezent de obicei în fiecare dintre regiuni, sau dacă nu, cel puțin în două dintre acestea. Practic, pe zone largi ocupate înainte de grupul cultural Cehăluț–Hajdúbagos, cultura Suciul de Sus (faza IIb) și grupul cultural Lăpuș (faza I) constatăm producerea unui proces de uniformizare culturală. Ceramica din zona Sătmăruului, prin similitudinile numeroase cu ceramica celor două zone învecinate, vine să ofere numeroase elemente comune între faza Gáva I (zona Nirului din Ungaria și zona Careiului din România) și faza Lăpuș II (Depresiunea Lăpușului și Valea Sălajului). Prin aceasta cultura materială din zona Sătmăruului se poate considera a fi o reflectare a poziției geografice intermediare, dintre zonele atribuite fazei Lăpuș II și acelea atribuite fazei Gáva I. Chiar dacă în toate aceste microzone există câteva elemente specifice, ele au o consistență prea mică pentru a susține evoluții culturale diferite. Aproape toate se manifestă îndeosebi la nivelul ornamenticii de pe ceramica grosieră, care, după cum am văzut, coboară mult în timp, fiind elemente „ancestrale”, pe care fiecare dintre microzone le moștenește încă din perioada finală a bronzului mijlociu.

Faza Gáva II. Cercetările arheologice realizate în așezările de la Lazuri și Călinești-Oaș arată că faza a II-a a culturii Gáva (clasică) este exprimată în Câmpia Sătmăreană și Depresiunea Oașului prin elementele specifice acesteia, caracteristice întregii arii de răspândire a culturii. Noua etapă poate fi caracterizată atât prin elemente de discontinuitate, dar și prin unele elemente de continuitate cu orizontul Lăpuș II–Gáva I. Cea mai mare parte a așezărilor din noul orizont cultural sunt situate pe amplasamente diferite decât a acelor din locuirea Lăpuș II–Gáva I. Construirea fortificației împrejurul așezării de la Călinești-Oaș, arată că noua manifestare culturală se exprimă prin unul din elementele sale caracteristice, încă dintr-o perioadă timpurie a existenței sale.

Compararea materialelor locuirii Gáva II din zona Sătmăruului cu acelea din alte situri ale culturii Gáva (în special siturile de la Mahala, Teleac, Grănicești și Mediaș) a arătat că în zona Câmpiei Sătmărene sunt prezente două orizonturi de locuire corespunzătoare fazei Gáva II: faza Gáva IIA (Călinești-Oaș și o parte a complexelor de la Lazuri) și faza Gáva IIB (cea mai mare parte a complexelor din Lazuri).

Odată cu începutul fazei Gáva II apar elemente clare de diferențiere față de orizontul Lăpuș II–Gáva I, sesizabile chiar dacă este vorba de o continuare a utilizării ceramicii negre-roșii canelate. În primul rând s-a constatat creștere cantitativă a ceramicii bicrome (de la un procentaj de 7,34 ajunge 45,96%). De asemenea, sunt prezente schimbări majore și în repertoriul de forme și motive ornamentale, mare parte din elementele apărute fiind specifice întregii arii Gáva.

Împreună cu noile forme și decoruri se constată și o continuare a unor elemente ceramice de tradiție locală, care ies bine în evidență dacă comparăm ceramica Gáva II timpurie din zona Câmpiei Sătmărene cu aceea din alte situri atribuite unei perioade timpurii a culturii Gáva. Între acestea, unele atestă cu claritate transmiterea amprentei locale în ceramică (lipsa brăurilor alveolate de pe oalele de la Călinești-Oaș și mai ales în utilizarea încă intensă a străchinilor cu partea interioară a buzei îngroșată). Prin aceste elemente ceramica din zona Sătmăruului se aseamănă cu ceramica Gáva timpurie din

Bucovina (Mahala III și Grănicești). Proporția diferită a ceramicii striate ar putea reprezenta tocmai moștenirea unor tradiții din microregiuni diferite (Sătmar respectiv depresiunile Lăpuș și Maramureș). Păstrarea unor elemente din fondul local anterior (din zona văii inferioare a Mureșului și Banat) a fost evidențiată și în cazul locuirilor Gáva mai timpurii din zona de sud a Transilvaniei (Teleac I și Mediaș I). Câteva elemente ceramice din faza timpurie a culturii Gáva sunt specifice primului nivel din cele două situri. Analogiile ceramicii Gáva IIa din zona Sătmarului sunt în acord cu cercetările anterioare, referitoare la direcțiile prin care s-au propagat influențele ce au dus la geneza fazei Gáva II, sau la direcțiile de expansiune a culturii. Legătura cu orizontul Mahala III–Grănicești–Teleac I–Mediaș I presupune datarea fazei Gáva IIa din Câmpia Sătmăreană după încetarea locuirii Lăpuș II–Gáva I – într-o perioadă târzie a fazei HaA și pe parcursul fazei HaB1.

În cadrul complexelor recente de la Lazuri s-a constatat lipsa unor forme și ornamente specifice subfazei Gáva IIa și apariția unora noi. Atribuirea elementelor ceramice noi unei faze mai târzii a culturii Gáva (IIb) este asigurată de apariția/ prezența lor în straturile recente ale unor așezărilor cu stratigrafie complexă (Mahala IV, Teleac II, Mediaș II). Datarea târzie a acestor elemente ceramice este confirmată și de prezența lor în situri în care au fost descoperite depozite sau obiecte de bronz și fier ce sunt datate în HaB1-B3.

Odată cu apariția acestor elemente se constată o uniformizare accentuată a ceramicii culturii Gáva. Dispar o serie de forme și ornamente care erau moștenite din cadrul grupurilor culturale de perioada BzD – HaA. Aceste transformări ar putea fi puse în legătură cu unele modificări ce au loc în domeniul metalurgiei. În perioada HaB1-B2 numărul depozitelor de bronzuri din Transilvania intracarpatică sporește semnificativ în raport cu a celor din zona Tisei Superioare. Acest fapt, dar și importanța pe care o capătă Transilvania în ceea ce privește producerea unor piese de prestigiu (mai ales în etapa HaB2) sugerează existența unui puternic centru metalurgic în zona intracarpatică. Poziția importantă a centrului metalurgic transilvan este atestată și de înmulțirea obiectelor de fier din Transilvania începând perioada corespunzătoare nivelurilor Teleac II și mai ales Teleac III. În această perioadă, în Bazinul Superior al Tisei și în zona Bucovinei se constată apariția elementelor ceramice noi și renunțarea la vechile tradiții din cadrul acestora (Gáva IIa). O încetare a evoluției ceramicii a fost observată în cazul fiecăreia din așezările mai intens cercetate. Încetarea locuirilor de la Mahala (nivelul III) și de la Grănicești poate fi constatată și la Călinești-Oaş. În ultima dintre așezări, sfârșitul locuirii se produce violent, așa după cum atestă incendiul pe care l-a suferit sistemul defensiv din zona porții de nord-est. Fără a forța posibilitățile de interpretare pe care le oferă cercetarea arheologică, materialul arheologic arată o corelare cronologică între sfârșitul acestor așezări și modificările care au loc în metalurgia și ceramica culturii Gáva. Noile așezări ce apar în Bazinul Tisei și în nordul Moldovei (Mahala IV, Siliștea Nouă) au o ceramică unitară specifică întregii arii a culturii, care nu mai păstrează elemente tradiționale. Toate aceste elemente scot în evidență posibilitatea ca în aceste regiuni, cultura Gáva să fie despărțită în două subfaze: Gáva IIa și Gáva IIb. Pentru datarea locuirii Gáva recente de la Lazuri poate fi luat în considerare un eventual început în perioada HaB1, ea evoluând însă într-un interval de timp de durată neprecizată din fazele HaB2-B3. Sfârșitul culturii Gáva din Câmpia Sătmarului a fost pus pe seama apariției manifestărilor de tip Mezöcsát, în etapa HaB3. În afara depozitului de bronzuri de la Vetiș, prezența acestui grup cultural este încă prea puțin evidențiată.

VI. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR DIN EPOCA TÂRZIE A BRONZULUI ȘI DIN EPOCA HALLSTATTIANĂ TIMPURIE. CÂMPIA SĂTMĂREANĂ ȘI ȚARA OAȘULUI

Repertoriul descoperirilor a fost realizat pentru a pune în context regional cercetările arheologice de la Petea–Csengersima, Lazuri și Călinești-Oaş. Repertoriul descoperirilor culturii Suci de Sus cuprinde 35 de puncte arheologice, toate așezări, cu excepția unei descoperiri funerare. Repertoriul descoperirilor orizontului de locuire Lăpuș II–Gáva I cuprinde 8 puncte, toate așezări cu excepția depunerilor rituale (funerare ?) de la Călinești-Oaş–Horburi. Descoperirile fazei Gáva II sunt reprezentate de 14 așezări, între care, doar așezarea de la Călinești-Oaş este fortificată. În cinci cazuri așezările Lăpuș II – Gáva I suprapun așezări ale culturii Suci de Sus (faza IIb), iar doar într-un caz o locuire Lăpuș II – Gáva I este suprapusă de o așezare Gáva II (fazele IIa și IIb).

Bibliografie selectivă.

- Bader 1972: T. Bader, *Cultura Suciului de Sus în nord-vestul României*, SCIV, 23/4, 1972, p. 509-536.
- Bader 1978: T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București.
- Bader 1996: T. Bader, *Neue Bronzefunde in Nordwestrumänien*. În: (ed. T. Kovács) *Studien zur Metalindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Budapest, p. 265-301.
- Bader–Dumitrașcu 1970: T. Bader – S. Dumitrașcu, *Săpături arheologice la așezarea de tip Otomani de la Medieșul Aurit. Les foilles archéologiques dans l'établissement de type Otomani de Medieșu Aurit*, Materiale, 9, p. 127-136.
- Bader–Lazin 1980: T. Bader – Gh. Lazin, *Mărturii arheologice din județul Satu Mare*, Satu Mare.
- Balahuri 1969: E. A. Balahuri, *Новейшие памятники Фельшевской культуры на территории Закарпатской области УССР*, МФМЭ, 2, p. 61-68.
- Balahuri 1972: E. A. Balahuri, *Šestivske gorodišce-pamiatka naselenia ranniozaliznoii dobe Zakarpattia*, în *Doslidjenia starodavnoi istorii Zakarpattia*, Užgorod, p. 9-75.
- Balahuri 2001: E. A. Balahuri, *Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы*, Ужгород.
- Bejinariu 2003: I. Bejinariu, *Noi descoperiri ale culturii Suciului de Sus în județul Sălaj. New Discoveries Belonging to the Suciului de Sus Culture from Sălaj County*, Marmăția, 7/1, p. 65-81.
- Bejinariu 2008: I. Bejinariu, *Stadiul cercetării epocii bronzului și primei epoci a fierului pe teritoriul Sălajului*, Satu MareStCom, XXII/1, (2005), p. 93-98.
- Boroffka 1994: N. Boroffka, *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien*. În: (editor H. Ciugudean and N. Boroffka) *The Early Hallstatt Period (1200-700 B. C.) in South-Eastern Europe*, p. 7-23. Symposium Alba Iulia 10-12 iunie 1993, p. 7-23.
- Boroffka 1999: N. Boroffka, *Probleme der späten Otomani-Kultur*. *Kultura Otomani-Füzesabony-rojwój, chronologia, gospodarka*. *Materiały z konferencji archeologicznej-Dukla*, 27-28.11.1997, Krosno, p. 113-130.
- Borovsky 1908: S. Borovsky (editor), *Szatzmár vármegye*, Budapest, 1908.
- Chidioșan–Emödi 1982: N. Chidioșan – I. Emödi, *Grupul cultural Igrîța de la sfârșitul epocii bronzului*, Crisia, 12, p. 61-86.
- Ciugudean 1994: H. Ciugudean, *The Hallstatt A Period in Central Transylvania*, În: (ed. H. Ciugudean and N. Boroffka) *The Early Hallstatt Period (1200-700 B. C.) in South-Eastern Europe*. Symposium Alba Iulia 10-12 iunie 1993, Alba Iulia, p. 25-40.
- Demeterová 1984: S. Demeterová, *Influence de la culture de Suciului de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale*. *SlovArch*, 32, p. 11-74.
- Emödi 1997: I. Emödi, *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului din Peștera Ungurului (jud. Bihor)*. *Bronzezeitliche Entdeckungen von Peștera Ungurului*. *Kreis Bihor*, AMN, 34/I, p. 485 – 504.
- Feurdean 2004: A. Feurdean, *Palaeoenvironment in Romania during last 15000 years*. Stockholm.
- Furmánek–Veliačik–Vladár 1999: V. Furmánek – L. Veliačik – J. Vladár, *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*, Rahden/Westfalia.
- Gogâltan 2001: F. Gogâltan, *The Settlement of Cășeiu and Some Problems Concerning the Late Bronze Age in the Center and Northern Transylvania*. În: (ed. C. Kacsó), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*. Symposium Baia Mare 7-10 Oktober 1998, p. 191-214.
- Gogâltan–Isac 1995: F. Gogâltan – A. Isac, *Die spätbronzezeitliche Siedlung von Cășeiu (I)*. *EphNap*, 5, p. 5-26.
- Gumă 1993: M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*. *BiblThrac*, IV, București.
- Hänsel 1976: B. Hänsel, *Beitäge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn.

- Hochstetter 1981: A. Hochstetter, *Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken*, Germania, 59/2, p. 239-259.
- Horedt 1966: K. Horedt, *Așezarea fortificată din perioada târzie a epocii bronzului de la Sighetu Marmației*, Baia Mare.
- Kacsó 1975: C. Kacsó *Contributions à la connaissance de la culture Suci de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*, Dacia, 19, p. 45-68.
- Kacsó 1981: C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș*. Teză de doctorat (manuscris), Cluj-Napoca.
- Kacsó 1987: C. Kacsó, *Beträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suci de Sus-Kultur*, Dacia, 31, p. 51-75.
- Kacsó 1995: C. Kacsó, *Date noi cu privire la prima fază a culturii Suci de Sus*, Apulum, 32, p. 83-99
- Kacsó 2001: C. Kacsó, *Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*, în *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare 7-10 Oktober 1998* (ed. C. Kacsó), p. 231-278.
- Kacsó 2003: C. Kacsó, *Noi descoperiri Suci de Sus și Lăpuș în nordul Transilvaniei. (Neue Suci de Sus und Lăpuș-Funde im Norden Siebenbürgens)*, Marmatia, 7/1, p 105-181.
- Kalicz 1960: N. Kalicz, *A későbronzkori Felsőszöcsi csoport leletei és kronologiai helyzete*. AÉ, 87, p. 3-15.
- Kemenczei 1982: T. Kemenczei, *Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur aus Nagyálló*, FA, XXXIII, p. 73-95.
- Kemenczei 1984: T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest.
- Kobal' 2000: J. Kobal', *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF, XX/ 4. Stuttgart.
- Kobal' 2007: J. Kobal', *До питання про хронологію та періодизацію культури Станове*. Записи наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії, Львів, p. 583-599.
- Kovács 1967: T. Kovács, *Eastern connections of North-Eastern Hungary in the late Bronze Age*. FA, 18, (1966/67), p. 27-58.
- László 1973: A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*. SCIV, 24/4, p. 575-608.
- László 1994: A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holíhrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei. Die Anfänge der Eisenzeit im Ostkarpatenraum. Die Gáva-Holíhrady- und Chișinău-Corlăteni- Kultur auf dem Gebiet der Moldau*, BiblThrac, București.
- Lupu 1989: N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățanaș*, București.
- Marta 2005: L. Marta, *Der bronzene Nadeldepotfund von Petea, Kr. Satu Mare. [Depozitul de ace din bronz descoperit la Petea, jud. Satu Mare.]*. În: (ed. T. Soroceanu) *Bronzefunde aus Rumänien II. [Descoperiri de bronzuri din România]*, Bistrița – Cluj-Napoca, p. 75–94.
- Marta 2008: L. Marta, *Groapa 154 a așezării din epoca bronzului de la Lazuri. Depunere aflată în legătură cu producerea berii preistorice? (Pit 154 from Bronze Age settlement in Lazuri. Objects deposition related to the making of prehistoric beer?)* Satu Mare StCom, XXIII–XXIV/1, 2006-2007, p. 111–129.
- Matuz–Nováki 2002: D. Matuz – Gy. Nováki, *Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn*, Budapest, 2002.
- Mozsolics 1960: A. Mozsolics, *Der Tumulus von Nyírkársz – Gyulaháza*, ActaArchHung, 12, p. 113-123.
- Mozsolics 1973: A. Mozsolics, *Bronze-und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest.
- Mozsolics 1985: A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyemely*, Budapest.
- Németi 1990: I. Németi, *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României*, SCIVA, 41/1, p. 19-54.
- Németi 1997: I. Németi, *Descoperirile arheologice de la Lazuri- "Lubi-tag" (jud. Satu Mare) din anii 1995-1996. Cercetări arheologice din aria nord-tracă*, 2, București, p. 78–86.

- Németi 1999: J. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, București.
- Németi–Molnár 2007: J. Németi – Zs. Molnár, *A tell telepek fejlődése és vége a Nagykároly síkságon és az Ér völgyében*, Cluj-Napoca.
- Ordentlich 1971: I. Ordentlich, *Aria de răspândire a culturii Otomani de pe teritoriul României* [Die Verbreitung der Otomanikultur in Rumänien], *Marmația*, II, 1971, p. 19-35.
- Pankau 2004: C. Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș/ Siebenbürgen*, UPA 109, Bonn.
- Patay 1976: P. Patay, *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát*, FA, XXVII, p. 193-201.
- Patek 1974: E. Patek, *Präskytische Gräberfelder in Ostungarn*. Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, p. 337-362.
- Petrescu-Dîmbovița 1977: M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București.
- Pop 2008: D. Pop, *Câteva considerații privind stadiul cercetării culturii Suciului de Sus și a grupului Lăpuș* (Some considerations about the research stage of the Suciului de Sus culture and the Lăpuș group, Satu Mare StCom, XXIII/I, 2005, p. 61–92.
- Popovich 2006: I. Popovich, *Zakarpattia za dobe rannyyogo zaliza*, Kraków–Lwów.
- Potușniak 1958: F. M. Potușniak, *Arheologicini znanidki bronzovovo ta zaliznovo viku na Zakarpattii*, Ujgorod.
- Roman–Németi 1990: P. Roman–I. Németi, *Epoca bronzului în nord-vestul României*. *SympThrac*, 8, Satu Mare–Carei, p. 34-41
- Smirnova 1974: G. I. Smirnova, *Complexele de tip Gáva-Holíhrady – o comunitate cultural-istorică*, *SCIVA*, 25/3, p. 359-380.
- Soroceanu 2008: T. Soroceanu, *Bronzefunde aus Rumänien: die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România: vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României*. Cluj-Napoca.
- Stapel 1999: A. Stapel, *Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich Altdorf – Römerfeld und Altheim, Landkreis Landshut*. *Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, 3. Waxmann, Münster–NewYork–München–Berlin.
- Stratan–Vulpe 1977: I. Stratan – A. Vulpe, *Der Hügel von Susani*, *PZ*, 52/1, p. 28-60.
- V. Szabó 1996: V. G. Szabó, *A Csorva csoport és a Gáva kultúra kutatásának problémái néhány Csongrad medyei leletgyűjtés alapján*. *Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und Gáva-Kultur auf grund einiger Fundverbände aus der Komitat Csongrád*, *MFME*, II, p. 9-109.
- Teržan 2005: B. Teržan, *Metamorphose - eine Vegetationsgottheit in der Spätbronzezeit*. In: B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (Hrsg.) *Interpretationsraum Bronzezeit*. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet, UPA, 121, Bonn, p. 241–261
- Vasiliev 1983: V. Vasiliev, *Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania*, *AMN*, 20, p. 33-57.
- Vasiliev 1995: V. Vasiliev, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, Bucarest.
- Vasiliev 2008: V. Vasiliev, *Bemerkungen zu den bitronkonischen Gefäßen, die für die Gáva-Kultur Kennzeichnend sind*, *EphNap*, XVI-XVII, 2006–2007, p. 7-16.
- Vasiliev–Aldea–Ciugudean 1991: V. Vasiliev–I. A. Aldea–H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*. *Contribuții arheologice: Așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca.
- Vasiliev și colab. 2002: V. Vasiliev – A. Rustoiu – E. A. Balaguri – C. Cosma, *Solotvino - "Cetate" (Ucraina Transcarpatică)*. *Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din Evul Mediu*. *Solotvino „Cetate (Transcarpathian Ukraine)*. *The Settlements of the Bronze Age, the Second Iron Age and the Early Medieval Times*, *BiblThrac* XXXIII, Cluj-Napoca.
- Vende 1910: A. Vende, *Szatmar vármegye*, Budapest.
- Zatlukál–Zatlukál 1937: J. Zatlukál–E. Zatlukál, *Adatok a Podkarpatszka Rusz praehistoriájához*, Munkácsévo.